

پژوهش‌های تاریخی (علمی - پژوهشی)
دانشکده ادبیات و علوم انسانی - دانشگاه اصفهان
سال پنجاهم، دوره جدید، سال ششم
شماره چهارم (پیاپی ۲۴)، زمستان ۱۳۹۳، ص ۱-۱۶

نظریات اقتصاددانان کلاسیک در نوشته‌های نخبگان روزنامه‌نگار دوره قاجار از عهد ناصری تا مشروطه (۱۲۶۴ ه ق/۱۸۴۷م تا ۱۳۲۴ ه ق/۱۹۰۶م)

علی بیگدلی *

فاطمه قلاوند **

چکیده

نویسندگان روزنامه‌های داخل و خارج ایران در دوره قاجار که برخی از ایشان، از جمله نخبگان حکومتی و برخی نخبگان فکری کشور بودند؛ نقشی مهم در اشاعه افکار و نظریات جدید در جامعه ایرانی داشته‌اند. اندیشه‌های نوین که برگرفته از اندیشه و تفکر اروپاییان بود، توسط این اندیشمندان اخذ و در جامعه ترویج می‌شد. در همین راستا، با توجه به پسرفت‌های کشور در زمینه اقتصادی، نخبگان به دنبال راهی برای رهایی ایران از این کاستی‌ها به کنکاش در تفکرات اقتصادی غربیان پرداختند. این توجه و رویکرد به صورت کاملاً آگاهانه صورت می‌گرفت. با عنایت به بی‌توجهی دولت به مسایل اقتصادی و وجود عهدنامه‌هایی که عملاً نفوذ دول دیگر در زمینه اقتصادی را در پی داشت و اقدامات دولت ایران را برای مقابله با این نفوذ ناکام می‌گذاشت، نظریات اقتصادی مکتب کلاسیک که در آن، حمایت از بازار آزاد و بخش خصوصی از اهمیت بالایی برخوردار بود، به طور چشمگیری مورد توجه قرار گرفت. روزنامه‌های این دوره تاریخی مملو از مطالب اقتصادی است که در اکثر موارد این نوشته‌ها بدون اشاره به منشاء این نظریات و به طور غیرمستقیم بیان می‌شد؛ اما نویسندگان دو روزنامه اختر و تربیت که یکی در داخل کشور و دیگری در خارج از ایران چاپ می‌شدند، در سلسله مقالاتی به تشریح مستقیم نظریات مکتب کلاسیک پرداختند.

واژه‌های کلیدی

قاجار، نخبگان، روزنامه، اقتصاد، کلاسیک.

---

* استاد گروه تاریخ دانشگاه شهید بهشتی Alibigdeli@yahoo.com

** دانشجوی دکتری رشته تاریخ دانشگاه پیام نور (نویسنده مسؤل) tarikh.shosh@gmail.com

مقدمه

در معرفی اقتصاد کلاسیک در جامعه دوره قاجار چگونه بوده است؟ هدف این پژوهش، بررسی نقش اندیشمندان روزنامه‌نگار دوره قاجار در آشنایی جامعه ایرانی با علم اقتصاد کلاسیک است. به نظر می‌رسد روند ورود علوم جدید به جوامع از اهمیت فراوان برخوردار باشد و در این راستا، بنا به اهمیت علم اقتصاد در مدیریت یک کشور، بررسی روند شکل‌گیری این علم در هر جامعه مسأله‌ای قابل توجه است؛ به همین جهت و با عنایت به اهمیت چگونگی آشنایی ایرانیان با اقتصاد به عنوان یک علم بررسی روند ورود اندیشه‌های اقتصادی و به‌خصوص اقتصاد کلاسیک به عنوان اولین مکتب علم اقتصاد در جهان از اهمیت برخوردار است. از این رو، در این مقاله سعی شده است با طرح مسأله‌ای تازه به بررسی نقش نویسندگان روزنامه‌های دوره قاجار در فرایند انتقال علم اقتصاد به داخل کشور پرداخته شود.

روش تحقیق

این مقاله بر آن است که با استفاده از روش تحقیق تاریخی و از نوع توصیفی-تحلیلی و با بررسی نوشته‌های روزنامه‌های دوره قاجار به عنوان داده‌های مورد بررسی به تجزیه و تحلیل چگونگی تأثیرگذاری اندیشه‌های اقتصادی مکتب کلاسیک بر نوشته‌های روزنامه‌های دوره قاجار بپردازد. از این رو، ابتدا به بررسی دلایل رویکرد نخبگان به انتشار اندیشه‌های جدید در روزنامه‌ها و سپس با تشریح عقاید اقتصاددانان کلاسیک به چگونگی تأثیرگذاری اندیشه‌های مکتب کلاسیک بر روزنامه‌های دوره قاجار پرداخته شد.

پیشینه تحقیق

تاکنون تحقیق مستقلی در زمینه بررسی تأثیر اندیشه‌های اقتصاددانان کلاسیک بر نوشته‌های روزنامه‌های دوره قاجار و همچنین، نقش این روزنامه‌نگاران در

گسست جامعه قاجار از اندیشه سنتی و بروز گرایش‌های نوخواهانه در آن دوره، پیامد یک خودآگاهی بود که در درون جامعه ایرانی به دنبال شکست از دولت روسیه و به دنبال آن آگاهی از پیشرفت‌های اروپاییان و مشاهده کاستی‌های ایران صورت گرفت. این رویداد زمینه‌ساز اقداماتی در ایران عهد قاجار شد که از آن سلسله اقدامات با عنوان «اصلاحات» یاد می‌شود: اعزام محصل به اروپا، ورود صنعت چاپ، انتشار روزنامه و تأسیس دارالفنون و دارالترجمه از این دسته اقدامات به‌شمار می‌آیند. در دوره ناصری با تأسیس مطبعه دولتی و دارالترجمه، این روند نوگرایی ادامه یافت. نخبگان دوره ناصری با آگاهی از تأثیر روزنامه‌ها در اشاعه افکار جدید به بهره‌برداری از این ابزار قدرتمند برای تزریق افکار نو به جامعه ایرانی پرداختند. در حقیقت، نخبگان و نویسندگان ایرانی پس از بررسی معضلات و مشکلات ایران در بسیاری از موارد راهکارهایی را برای مقابله با این نابسامانی‌ها ارائه می‌دادند که در بیشتر موارد این پیشنهادها از اندیشه‌های غربیان اخذ شده بود. در این میان، معضل اقتصاد ناکارآمد دولت قاجار، یکی از مواردی بود که ذهن اندیشمندان را به خود جلب کرد. در حقیقت، فقدان امنیت اقتصادی در ایران، میل به صدور سرمایه و رویه رقابت دولت‌های انگلیس و روسیه در ایران، به رشد تولید صنعتی آسیب فراوان رساند و به همین علت اندیشه‌های اقتصادی در جامعه ما دیر شکوفا شد. در دوران ناصرالدین شاه قدرت مرکزی انسجام بیشتری یافت و سفرهای ناصرالدین شاه به خارج از کشور زمینه‌ساز در کشور را فراهم کرد. به همین علت، دوره ناصری شاهد ظهور اولین اندیشه‌های اقتصادی از سوی نخبگان بود. این مقاله درصدد پاسخ به این سؤال است که آیا روزنامه‌نگاران دوره قاجار با اقتصاد کلاسیک و مفاهیم آن آشنا بوده‌اند؟ و همچنین، نقش نوشته‌های روزنامه‌نگاران

درخصوص بررسی جایگاه اندیشه اقتصادی در دوره معاصر و از جمله قاجار است. نویسنده این مقاله معتقد است که اندیشه‌های اقتصادی متفکران عصر قاجار برونزاست؛ اما نویسنده این مقاله نیز به رویکرد روزنامه‌نگاران دوره قاجار به اقتصاد و نقش ایشان در انتقال اندیشه‌های اقتصادی به داخل کشور پرداخته است. همچنین، این نویسنده تأثیر تفکرات اقتصادی غربی را در اندیشه نخبگان بررسی نکرده است.

نخبگان روزنامه‌نگار و توجه به علوم جدید

بر اساس نظریه جامعه‌شناسی پارتو، شایسته‌ترین افراد یک گروه، نخبگان آن گروه را تشکیل می‌دهند. البته، اصطلاح نخبگان هیچ دلالت اخلاقی یا افتخارآمیزی ندارد و به کسانی اطلاق می‌شود که در هر یک از شاخه‌های فعالیت بشری بالاترین نمره را به دست آورده باشند (کوزر، ۱۳۵۶: ۵۲۳). پارتو نخبگان را به دو دسته تقسیم کرده است: نخبگان حکومتی که از افرادی تشکیل می‌شود که مستقیم یا غیرمستقیم در حکومت نقش عمده دارند و دسته دوم نخبگان غیرحکومتی که بقیه نخبگان را شامل می‌شود (کوزر، ۱۳۵۶: ۵۲۳). در ایران دوره قاجار پس از شکست‌های ایران از روسیه عباس میرزا و وزیر او قائم مقام فراهانی که از جمله نخبگان حکومتی به‌شمار می‌آیند، پس از آگاهی از پیشرفت‌های غربیان به دنبال راه‌هایی برای خروج ایران از بن‌بست عقب ماندگی‌ها، به راهکارهایی، همچون: استخدام اروپاییان جهت آموزش نیروی نظامی و اعزام محصلان ایرانی به اروپا پرداختند. این رویکرد بیشتر در زمینه نظامی انجام شد. موریس دوکوتزبوئه، فرستاده روسیه به ایران در سال ۱۲۳۶ هـ ق ۱۸۱۸ م درخصوص توجه شخص عباس میرزا به علم می‌نویسد:

«عباس میرزا تاکتیک‌های نظامی و ریاضیات آموخته بود و می‌توانست کمی انگلیسی صحبت کند (دو

انتقال اندیشه‌های اقتصاد کلاسیک به داخل کشور انجام نشده است. در تعدادی از کتب و مقالات اندیشه‌های اقتصادی نخبگان بررسی شده است؛ از جمله مهمترین این کتاب‌ها، آثار فریدون آدمیت است که در آن‌ها به بررسی افکار اقتصادی تعدادی از اندیشمندان دوره قاجار پرداخته شده است. کتبی مانند «اندیشه‌های فتحعلی آخوندزاده»، «اندیشه‌های طالبوف»، «اندیشه ترقی و حکومت قانون در عصر سپهسالار»، «میرکبیر و ایران» و «افکار اجتماعی و سیاسی و اقتصادی در آثار منتشر نشده دوران قاجار» کهها همکاری خانم هما ناطق به نگارش درآمده است، از جمله کتب بسیار جامع و مفید در بررسی اندیشه‌های اقتصادی برخی نخبگان دوره قاجار هستند. در این آثار به طور موردی به بررسی اندیشه‌های اقتصادی ایشان پرداخته شده است و به اندیشه‌های اقتصادی نویسندگان روزنامه‌های دوره قاجار اشاره‌ای نشده است. از مقالات مفید درخصوص چگونگی آشنایی ایرانیان با علم اقتصاد، می‌توان به مقاله دکتر کامران مؤیدادخواه با عنوان «اندیشه‌های اقتصادی از حمایت از سرمایه خارجی تا سرمایه‌داری دولتی، تحول اندیشه اقتصادی در ایران از سال ۱۸۷۵ تا ۱۹۲۵» اشاره کرد. این مقاله به بررسی زوایای اندیشه‌های اقتصادی تعدادی از نخبگان دوره قاجار پرداخته است. نویسنده معتقد است که نخبگان این دوره به ارائه راهکارها و نظرهای متفاوتی در زمینه اقتصادی از حمایت از سرمایه خارجی گرفته تا خودکفایی ملی و سرمایه‌داری دولتی پرداخته‌اند. نویسنده اندیشه‌های ملکم را متأثر از اندیشه‌های کلاسیک می‌داند؛ اما به نقش روزنامه‌نگاران دوره قاجار در انتقال اندیشه‌های اقتصادی از اروپا به داخل کشور اشاره‌ای نکرده است. مقاله آقای محمد مالجونیزبا عنوان «به بهانه بازخوانی اثری اقتصادی از صدر تاریخ معاصر ایران» از تحقیقات مفید

کوتزبوه، ۱۳۶۵: ۱۰۶). در گفتگوی میرزا بزرگ فراهانی با بریجیس، وی به صراحت به ناکارآمدی نظام مالیاتی دولت ایران اشاره می‌کند (رینگر، ۱۳۸۱: ۳۸). در کنار توجه دولتمردانی همچون عباس میرزا و قائم مقام فراهانی (نخبگان حکومتی) به پیشرفت‌های غرب و لزوم ایجاد روابط با غرب، دول غربی نیز به خاطر رقابت‌های استعماری میل شدیدی در ایجاد ارتباط با ایران داشتند. لذا آنها با اعزام مستشار، رایزنی ارتباط با ایران را ترغیب می‌کردند و نیز پذیرای دانشجویان و محصلین ایرانی شدند (امیری، ۱۳۸۳: ۴۱). اولین اعزام محصلین ایرانی به خارج کشور در عهد عباس میرزا آغاز شد. از هفت دانشجوی اعزامی در سال‌های ۱۲۳۰ ه ق / ۱۸۱۱ م و ۱۲۳۳ ه ق / ۱۸۱۵ م سه نفر تحصیلات خود را در ارتباط مستقیم با امور نظامی دنبال می‌کردند. دو دانشجو مهندسی و یکی تفنگ‌سازی آموختند و دو نفر به دنبال پزشکی رفتند. تنها دو تن از هفت نفر از پی تحصیلاتی رفتند که با امور نظامی ارتباط مستقیم نداشت (نقاشی، زبان اروپایی و علوم طبیعی)؛ اگرچه به یقین این مهارت‌ها نیز برای عباس میرزا و دربارش ارزشمند بودند. هیچ یک از این هفت دانشجو در رشته‌هایی تحصیل نمی‌کردند که مستقیماً سرشت عملی نداشت. ولیعهد تصریح داشت که تحصیل در خارج صرفاً به قصد کسب مهارت‌های مفید است. او و میرزا بزرگ مراقب بودند که دانشجویان در خارج وقت خود را تلف نکنند؛ بلکه هم خود را صرف تحصیل و بازگشت به ایران نمایند (رینگر، ۱۳۸۱: ۴۷). اولین دانشجویان اعزامی به خارج کشور نیز پس از بازگشت به تبریز هر کدام در دستگاه ولیعهد مشغول گشتند (محبوبیاردکانی، ۱۳۷۰، ج ۱: ۱۷۵). یکی دیگر از اقدامات فرهنگی که از دوره عباس میرزا به منظور آشنایی با علوم جدید

آغاز شد ترجمه کتب اروپایی بود. کتب نظامی گبیرت و آیین‌نامه‌های مانور پیاده نظام، تاریخ محاربات فرانسه با پادشاه نهمه، تاریخ پترکیبر و شارل دوازدهم (نوشته ولتر) به امر عباس میرزا در دوره فتحعلیشاه ترجمه شدند (محبوبی اردکانی، ۱۳۷۰: ۲۲۷-۲۲۸). روند اعزام محصلین به خارج از کشور در دوره‌های بعد نیز همچنان ادامه یافت. در دولت میرزا آقاسی و پادشاهی محمد شاه، وی مصر و فرانسه را برای اعزام دانشجویان ایرانی برگزید. نخست بنا بود پنجاه نفر بنا به خواست محمد علی پاشا راهی قاهره شوند و توصیه شده بود که دانشجویان حتی المقدور نجیب‌زاده باشند و دو نفر عاقل و ریش سفید نیز به همراه خود ببرند تا در مصر جای بحث نباشد که بنا به دلایلی این سفر انجام نگرفت (آدمیت، ۱۳۴۰: ۴۰). سپس در جهت اهداف سیاست خارجی محمدشاه، فرانسه به عنوان مقصد این دانشجویان انتخاب شد. این امر مقدم بر همه، نتیجه تلاش شاه برای ایجاد رابطه نزدیک با فرانسه به منظور متوازن کردن نفوذ بریتانیا بوده است. محمدشاه در کودکی فرانسه را بر بریتانیا ترجیح می‌داده است. او در کودکی در دربار عباس میرزا نایب السلطنه در تبریز زبان، تاریخ و مقداری هم جغرافیای فرانسه خوانده بود. محمدشاه فرانسه را از مادام لامارینیر آموخت که بیست سال رادر دربار عباس میرزا گذراند (ناطق، ۱۳۶۸: ۱۱۰). از سال ۱۲۶۲ ه ق / ۱۸۴۴ م تا ۱۲۶۵ ه ق / ۱۸۴۷ م دو دسته دیگر از شاگردان ایرانی به نام‌های حسینقلی خان؛ خاصه جهت آموختن فنون نظامی، میرزا رضاخان برای آموختن فن نقاشی و چینی‌سازی، میرزا زکی خان جهت فراگرفتن علوم هندسه و نظام میرزا حسین خان که بعدها در سال ۱۲۸۸ ه ق / ۱۸۶۰ م صدراعظم ناصرالدین شاه شد و همچنین، میرزا یحیی

کردگان گروهی از اصلاح‌طلبان در جامعه به وجود آمدند (اکبری، ۱۳۸۴: ۹۱). ناصرالدین شاه همچنین در ذی‌الحجه ۱۳۰۰ دستور تأسیس دارالترجمه خاصه را به ریاست اعتمادالسلطنه داد که با این اقدام در این دوره کتب فراوانی به فارسی ترجمه شدند (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۶: ۲۹۱). در مجموع، اقداماتی که از زمان عباس میرزا به وجود آمد، موجب افزایش عده آگاهان و کسانی شد که به امور کشورداری و بین‌المللی علاقه‌ای داشتند، و نیز بین روحانیون و تجار و مغازه‌داران نوعی انتباه پدید آورد. این عده رفته‌رفته تشنه اطلاعات و اخبار و حوادث داخلی و خارجی شدند و این عوامل هسته اولیه روزنامه‌نگاری را در ایران تشکیل داد (ذاکر حسینی، ۱۳۷۰: ۴۰). انتشار روزنامه وقایع اتفاقیه از دیگر اقدامات امیرکبیر در جهت افزایش آگاهی جامعه بود. در شماره هفتم این روزنامه در خصوص دلیل انتشار این روزنامه اعلام شد:

«از آن جا که همت خسروانی اعلیحضرت پادشاهی مصروف به تربیت اهالی و اعیان و رعایا و تجار و کسبه دولت خود است که به دانش و بینش آن‌ها بیفزاید و از گزارش داخله و خارجه خبردار باشند، لهذا به انطباق روزنامه و انتشار آن به ممالک محروسه فرمایش عالی فرموده‌اند و امید کلی هست که به واسطه انتشار این روزنامه‌ها اطلاع و آگاهی و بینایی اهالی این دولت علیه بیشتر شود» (روزنامه وقایع اتفاقیه، ش ۷، جمعه ۱۷ جمادی الاولی ۱۲۶۷: ۵). امیرکبیر برای اطمینان از شمار خوانندگان، اشتراک این روزنامه را برای همه صاحب‌منصبان دولتی که بیش از دوست تومان حقوق سالانه می‌گرفتند، اجباری کرد (آدمیت، ۱۳۵۴: ۳۷۳). به دستور امیرکبیر روزنامه‌های خارجی از فرانسه، انگلیس، روس، اتریش، عثمانی و هند می‌رسید و قسمتی از آن

خان برادر میرزا حسین خان که بعدها وزیر و مشیرالدوله سوم شد، عازم فرنگ شدند (ناطق، ۱۳۶۸: ۲۴۳). از شاگردانی که در این دوره برای آموختن رشته مهندسی به فرانسه رفتند، ملک‌خان بود (پویان مهر، ۱۳۹۰: ۸۵۰). در دوره محمد شاه نیز رویکرد برای ترجمه کتب ادامه یافت و به دستور آقاسی کتب زیادی نیز از جمله یک کتاب اقتصادی برای ترجمه به ایران آورده شد. این کتاب اقتصادی، *اقتصادی، کونومی پلتیک (economy politic)* سیسموندی بود که چند سال بعد ترجمه شد. در همین دوره بود که اولین روزنامه در داخل کشور با نام *کاغذ اخبار* انتشار یافت. با روی کار آمدن ناصرالدین شاه و انتصاب امیرکبیر به وزارت، وی به تأسیس دارالفنون اقدام کرد که در واقع باید آن را از نتایج اشراف و آگاهی امیرکبیر بر اوضاع جهانی و روند جبران کاستی‌های ایران در زمینه علوم دانست. پولاک در خصوص تأسیس دارالفنون می‌نویسد:

«امیرکبیر به جای اعزام دانشجو به خارج و دعوت از مستشاران خارجی به تأسیس مدرسه‌ای جدید در ایران دست زد. وی جهت تهیه مقدمات و احداث ساختمان دارالفنون، مسیو جان داوود خان مترجم مخصوص خود را به اتریش فرستاد، تا برای آوردن معلمان اتریشی اقدام کند. علت انتخاب اتریشی‌ها وابسته نبودنشان به دو دولت روسیه و انگلستان بود» (پولاک، ۱۳۶۸: ۲۰۶).

با تأسیس دارالفنون و تربیت نسلی تازه با آموزش‌های جدید و گسترده، تفکر اروپایی در میان طبقه تحصیل‌کرده لایه جدیدی به وجود آمد. این لایه جدید نیروهای اجتماعی را در برمی‌گرفت که با دیگر عناصر قدیمی تحصیل‌کرده کاملاً متفاوت بودند. تفاوت این لایه‌های جدید در نوع نگرش به مسائل اجتماعی و سیاسی مشاهده می‌شد (سعیدیان و دیگران، ۱۳۸۶: ۶۶). بعدها نیز از میان تحصیل

ترجمه شده و به صورت جزوه تحت اختیار امیر قرار گرفت که حاوی اخبار سیاسی و اقتصادی بود. قسمت‌هایی از همین ترجمه‌ها در روزنامه وقایع اتفاقیه چاپ می‌شد تا بدینوسیله به اطلاع عموم برسد (رضوانی، ۱۳۷۲: ۸۳). همزمان با شکست‌های متعدد نخبگان حکومتی دوره ناصری (امیرکبیر، سپهسالار و امین الدوله) به دلیل مخالفت‌ها و کارشکنی‌های عناصر استبداد حکومتی و استعمار خارجی، نخبگان (حکومتی و فکری)، تلاش گسترده‌ای برای آشناسازی جامعه با تفکرات جدید و با بهره‌گیری از ابزار نوین همچون روزنامه صورت دادند. در حقیقت، طی این مدت حکومت قاجار، عدم تمایل جدی خود به تغییر و تحول در ساختارها را بارها نشان داده بود. دکتر پولاک در کتاب خود به این بی‌تفاوتی دولت به نوسازی جامعه این گونه اشاره می‌کند:

«دولت هیچ برسر آن نیست که برای اقدامات عام‌المنفعه پولی خرج کند؛ هر چند در آینده صد برابر آن عایدش شود» (پولاک، ۱۳۶۸: ۳۴۸). امین‌الضرب نیز در سال ۱۳۰۱ ه ق/ ۱۸۸۳ م در شکواییه‌ای به شاه با اشاره به عدم امنیت در جامعه در جهت انباشت سرمایه می‌نویسد که اولیای دولت به جای آنکه مردم را به انجام کارهای بزرگ ترغیب و مطمئن کنند، مال مردم را مثل شیر مادر بر خود حلال دانسته، فرض خود می‌دانند مردم را تمام کنند (آدمیت و ناطق، ۱۳۶۶: ۳۰۴). کنت دو گوینو هنگامی که تلاش دو دولت ایران و عثمانی را در زمینه متجدد کردن کشور مورد مقایسه قرار می‌دهد، به این نتیجه می‌رسد که اگر در کشور عثمانی حکومت است که به اصلاحات فرنگی مآبانه دست می‌زند، در ایران به جملگی ملت بیشتر و پیشتر از حکومت در پی سرمشق گرفتن از فرنگ هستند (Gobineau, 1983: 14). برای نمونه،

ناصرالدین شاه برای جلوگیری از ورود اندیشه‌های سیاسی اروپایی به داخل کشور دستوراتی صادر کرد که قدر مسلم با این اقدامات در ورود سایر علوم به داخل کشور نیز موانعی ایجاد می‌شد. بستن فراموشخانه در سال ۱۲۷۸ ه ق/ ۱۸۶۱ م، منع تحصیل در خارج که در سال ۱۲۸۵ ه ق/ ۱۸۶۷ م دستور آن داده شده بود و تلاش او برای جلوگیری از ورود و انتشار نشریات فارسی زبان، همچون: اختر و قانون در ایران سه نمونه از این اقدامات بودند (رینگر، ۱۳۸۱: ۲۸۱). با این اوصاف است که سید جمال‌الدین اسدآبادی در سال ۱۳۱۳ ه ق/ ۱۸۹۷ م در بستر مرگ در نامه‌ای به یکی از دوستانش اظهار امید و پشیمانی می‌کند؛ امید به این دلیل که «تجدد» که از غرب به سوی شرق می‌آید «بنای استبداد» را ویران خواهد کرد و اظهار پشیمانی از اینکه چرا تخم افکارش را بر خاک حاصلخیز افکار مردم نپاشیده است (کرمانی، ۱۳۸۴، ج ۱: ۶۷-۶۸). در نتیجه اندیشمندان به تدریج خود به این نتیجه رسیدند که برخلاف هواداری اصلاح‌طلبان اولیه که در آن نقش دولت به صورت اصلاحات از بالا به پایین تعیین شده بود، باید این اصلاحات به صورت رویکرد از پایین به بالا در نظر گرفته شده و ادامه یابد. در واقع، نجات‌دهندگان ایران شهروندانش خواهند بود و نه لزوماً رهبران دولتش (رینگر، ۱۳۸۵: ۲۵۵). در همین راستا، نخبگان به حمایت گسترده از ترویج علوم در جامعه پرداختند و در نوشته‌های خود به این نکته اشاره کردند که همسایگان معاصر ما درس علوم و فنون را به انجام رسانده‌اند؛ ما هنوز داخل صف دبستانیان علم و عرفان آنها نشده‌ایم (روزنامه اختر، ش ۲۸، سال ۲۲، ۴ رمضان، سال ۱۳۱۳: ۱۸۲). البته، در مورد عقب‌ماندگی علمی در ایران سیاحان بیشماری هم بودند که به این نکته اشاره کرده بودند که علوم در ایران پس‌مانده

نمی دانیم) «روزنامه ثریا»، سال اول، ش ۴۳، ۱۳۱۷ ه ق : ۱۵). و در جای دیگر در این خصوص می نویسد: «نخستین شرط مدنیت، علم است. آنان که از این درخت حیات ثمری نبرده و از این گنج لاتفنی نصیبی برنداشته هرگز در سلک انسان محسوب نباشند و در عالم مدنیت راه نیابند...سایه سعادت ها و علت نیکبختی، علم و دانش است» (روزنامه ثریا، ش ۸، سال اول، ۱۳۱۶ ه ق: ۱۱). در مجموع، باید گفت نخبگان ایرانی در نتیجه تماس با غرب و آشنایی با اندیشه های آنان و مشاهده تحولات غرب به این نتیجه رسیدند که پیشرفت بشری امری ممکن و و مطلوب است و در این راستا به ترویج علوم غربی و اندیشه های و نظریات اروپاییان در زمینه های گوناگون پرداختند و در این راستا از ابزار و شیوه های گوناگون بهره برداری کردند. از میان این شیوه ها، نگارش مطالب علمی در روزنامه ها تأثیر بسیار داشت.

رویکرد به علم اقتصاد در نوشته های روزنامه نگاران

با عنایت به مشکلات عدیده اقتصادی آن دوران و تلاش نخبگان در حل آن، یکی از شاخه های علوم غربی که مورد توجه قرار گرفت، اقتصاد بود. ملکم خان در خصوص لزوم توجه به علم اقتصاد نوشت: «از هر علم شمه ای در ایران بوده است؛ اما از علوم اکونومی پولتیک که همه تازه و همه محصول این عهد است در ایران هرگز نبوده است. در تمام کتب ایرانی لفظی که دایر بر اکونومی پولتیک نیست و هیچ حکیم ایرانی بدون چندین درس فرنگی هرگز نخواهد فهمید پول کاغذی یعنی چه و استقراض ملی به چه تدبیر ممکن است (ملکم خان، ۱۳۸۹، نامه ملکم خان به تاریخ، ۱۲۹۲ ه ق : ۳۲). و در جای دیگر می نویسد:

است (اولیویه، ۱۳۷۱: ۱۷۰). در نتیجه، توجه به عقل و علوم جدید از مهمترین مشخصه های نوشته های نخبگان ایرانی است که به تجربه مشخص شده است که ترقی ملل به واسطه رواج و رونق عقل صورت پذیرفته؛ همچنانکه تنزلات هریک از آنان به زوال عقل و انقراض حکما و انقطاع رشته علوم صورت گرفته است. پس در فن اداره مملکت باید از جهالت و بی تدبیری گذشتگان پرهیز جست (آدمیت، ۱۳۵۱: ۱۷). روزنامه یکی از ابزارهای بود که نخبگان و اندیشمندان فکری جهت ایجاد آگاهی در میان مردم و ترویج علوم جدید به بهره گیری از آن پرداختند و به همین علت آنان روزنامه های متعددی را در داخل و خارج کشور انتشار دادند. در روزنامه ثریا در خصوص اهمیت انتشار روزنامه آمده است:

« نخبگان کشور می توانند در قالب روزنامه مشکلات و معایب حکومتداری را تذکر دهند و دولتمردان و اینای دولت این مشکلات را حل کنند و باعث ترقی و پیشرفت کشور گردند» (روزنامه ثریا، ش ۱، سال دوم، ۱۳۱۷ ه ق: ۱).

ملکم نیز در خصوص اهمیت روزنامه در انتشار افکار جدید در روزنامه قانون چنین می نویسد:

«از ظهور هر روزنامه فارسی باید باهل ایران یعنی بخودمان تهنیت بگوئیم زیرا که آبادی و ترقی دنیا حاصل افکار صحیح است و از برای جستجو و انتشار افکار صحیح بهتر از روزنامه اساسی اختراع نشده است» (روزنامه قانون، ش ۳، رمضان المبارک ۱۳۰۷: ۴).

در روزنامه های این دوره بارها و بارها پیرامون یادگیری علوم جدید سخن رفته است. روزنامه ثریا با اشاره به ناشناخته ماندن علوم جدید در ایران می نویسد: «الحمد لله اسم علم حقوق در ایران شناخته نشده تا چه برسد که کتبش به فارسی ترجمه شده باشد و همچنین است سایر علوم عالی که ما هنوز موضوع علمیه آن را

«جای انکار نیست که ما در دوایر دولت آدم خیلی کم داریم ولیکن این را هم باید ملاحظه کرد که ترقی علوم، تکالیف وزرای ما را آسان کرده است از برای ما هیچ لازم نیست که تکالیف و چرخ راه آهن و قاعده بانک و اصول نظام اختراع بکنیم. راه جمیع این کارها و دوایر جمیع این دردهای ما را مثل قواعد صرف و نحو نقطه به نقطه معین و درپیش روی ما گذاشته اند» (فانون، سال ۱۸۹۸، ش ۴۱: ۲).

روزنامه/ختر نیز در خصوص علمی نبودن اقتصاد در ایران می‌نویسد:

در ممالک شرقیه علم و سبک تجارت محدود به طبیعیات و عادیات است» (روزنامه/ختر، ش ۱۹، سال ۱۲۹۵: ۱۵۱). در روزنامه فرهنگ به تعدادی از علوم که با اقتصاد و تجارت در ارتباط هستند و یادگیری آنان برای ورود به عرصه اقتصاد از ملزومات است، اشاره می‌کند و می‌نویسد:

فهرستی از علوم که در مکتب‌خانه‌های فرنگ تدریس می‌شود و برای هرکس که مقصود ورود به عرصه تجارت را دارد، از واجبات است: زبان خارجه، حساب، جغرافیای تاریخی، ضبط دفاتر، اکونومی پلتیک و رواج مسکوکات داخله و خارجه و نسبه کاری، معامله سندات بانک و خودبانک و صرافی و بیمه و فصلی از قانون و شریعت برمی‌شمرد (روزنامه فرهنگ، ش ۷۶، سال دوم، ۶ محرم ۱۲۹۸: ۷). این دوره تاریخ قاجار را شاید بتوان عنوان «دوره اقتصاد جنینی» در ایران نام نهاد. اگر علم اقتصاد مدرن در غرب در پی رنسانس و رفرماسیون پدید آمد و پدیده‌های یکسره درونزا برای آن سامان بود؛ اما در ایران آشنایی با علم اقتصاد مدرن، محصول مواجهه با امواج جسته گریخته مدرنیته بود و در این سامان یکسره برونزا (مالجو، ۱۳۸۷: ۱۷). یکی از معروفترین مکاتب اقتصادی اروپا، مکتب اقتصادی کلاسیک بود. کلاسیک‌ها به آن دسته از علماء

و دانشمندان اطلاق می‌شود که برای اولین بار در یک رشته مطالعات علمی و مدون را انجام داده‌اند. مباحث اقتصادی پیش از انتشار ثروت ملل آدم اسمیت (۱۱۴۱ ه ق/۱۷۲۳م-۱۲۰۸ ه ق/۱۷۹۰م) عمدتاً به قضاوت در مورد عملکرد اقتصاد گرایش داشت تا یک تحلیل اقتصادی. کتاب ثروت ملل نقطه عطفی در ارائه نگرش تحلیلی به مسائل اقتصادی بود. در نظر اقتصاددانان کلاسیک به پیشگامی آدم اسمیت، عامل تولید به سه عامل زمین، سرمایه‌داری و نیروی کار محدود است. در واقع، تلاش اسمیت به عنوان پایه‌گذار مکتب کلاسیک، این بود که عامل کار را در مقابل قوای طبیعت به عنوان مهم‌ترین محرک تولید بشناساند و این نتیجه را تفهیم کند که زمین و سرمایه بدون نیروی کار قادر به تولید کالا نخواهد بود. در نظر آدم اسمیت، تمیز جامعه‌های متمدن از جوامع ابتدایی در افزایش ثروت ناشی از تقسیم کار است. اسمیت و کلاسیک‌ها مدافع تجارت آزاد و آزادی عملکرد بازار بودند. در نظر آدم اسمیت، مهمترین اصلاح و پیشرفتی که در نیروی مولد کارگر پدید آمده یا به کار رفته است، ظاهراً نتیجه و اثر تقسیم کار بوده است. اثر تقسیم کار در دادوستد عمومی جامعه را وقتی خوب درک می‌کنیم که طرز عمل تقسیم کار را در یک کالای معین بررسی کنیم (اسمیت، ۱۳۵۷: ۷). شایان ذکر است برخی از اقتصاددانان چون شومپتر اعتقاد دارند که نظریات اسمیت از ترکیب تفکرات فلاسفه و سیاستمداران ایجاد شده است (تفضلی، ۱۳۸۷: ۹۷). اقتصاددانان کلاسیک اعتقاد داشتند چنانچه آزادی فردی و اصل رقابت آزاد دادوستد فراهم شود نیازی به دخالت دولت نیست. ایشان برای دولت سه وظیفه قائل هستند: ایجاد شرایطی که از طریق آن امنیت خارجه کشور را تأمین کند؛ تأمین و اداره سازمان‌هایی که امنیت داخلی کشور را تأمین کند و تولید برخی از کالاهای عمومی

در آن زمان عوامل رویکرد تعدادی از نخبگان به حمایت از اقتصاد بازار آزاد را به خوبی آشکار می‌سازد؛ چرا که در وضعیت اقتصادی آن زمان و سیطره دول بیگانه در اقتصاد ایران حتی اگر دولت قاجار به حمایت از اقتصاد داخلی علاقه‌ای هم داشت، قادر نبود در مقابل رقبای خارجی از صنایع داخلی حمایت کند؛ زیرا دولت زیر بار معاهدات بازرگانی رفته بود (آوری و دیگران، ۱۳۸۸، ج ۷: ۴۶۴). دیدگاه‌های اقتصاددانان کلاسیک به وضوح در نوشته‌های روزنامه‌نگاران ایرانی دوره قاجار قابل مشاهده است: تأکید بر اصلاح اصول مالیه، تنظیم مالیات‌ها، اهمیت دادن به کار، لزوم ایجاد امنیت توسط دولت‌ها، لزوم تأسیس شرکت‌ها و بخش غیر دولتی و پافشاری بر ایجاد راه آهن، همه راهکارهایی هستند که از تفکرات اقتصاد کلاسیک ملهم شده است؛ هرچند بیشتر این نویسندگان در نوشته‌هایشان به منشاء این نظریات اشاره‌ای نکرده‌اند. برای نمونه، تعدادی از این نوشته‌ها که به صورت غیرمستقیم به نظریات کلاسیک‌ها اشاره می‌کند، ذکر می‌شود. ملکم در روزنامه *قانون* به کرات به این مؤلفه‌ها اشاره کرده است:

«در هر ملکی که زیاد کار بکنند، اموال مردم زیاد می‌شود و در همان ملک وقتی که کم کار بکنند اموال مردم به همان نسبت کم می‌شود» (ملکم خان، ۱۳۲۷: ۲۰۰).

«در کل ایران هنوز یک کمپانی وجود ندارد. در کل ایران هنوز یک کارخانه ساخته نشده است... هیچ ایل وحشی نیست که پول آن به رسوایی پول ایران تنزل کرده باشد» (روزنامه *قانون*، نمره دوم، نمره شعبان ۱۳۰۷: ۱).

«عزل و نصب موافق قانون، تحصیل مالیات موافق قانون، مصارف دولت موافق قانون» (روزنامه *قانون*، نمره اول، نمره رجب ۱۳۰۷: ۳).

و فراهم آوردن خدمات اجتماعی که بخش خصوصی به طرز سودمند نتواند آن را تولید و ارائه نماید) قدیری اصل، ۱۳۶۶: ۶۶). دانشمند دیگر این مکتب ریکاردو در معروفترین کتاب خود که با نام «اصول اقتصاد سیاسی و مالیه» موضوع توزیع مالیات بین طبقات مختلف را برای اولین بار مورد توجه و بررسی قرار داده است. از مشهورترین نمایندگان این مکتب می‌توان از ریکاردو، مالتوس و استوارت میل نام برد. انتظمام مسکوکات، بانک‌ها (فروغی، ۱۳۸۷: ۲۴۴-۳۱۲). تأسیس شرکت‌ها (فروغی، ۱۳۸۷: ۳۷۲-۳۹۰). تنظیم مالیات (فروغی، ۱۳۸۷: ۴۰۱) از جمله موارد مطروحه در کتاب *ثروت ملل* آدام اسمیت است. در دوره قاجار به دلیل شرایط داخلی ایران و بی‌توجهی دولت به اقتصاد و رشد آن، نخبگان ایرانی به این نتیجه رسیده بودند که یکی از راه‌های نجات ایران از این بن‌بست اقتصادی، حمایت از بازار آزاد و کمرنگ کردن نقش دولت در اقتصاد است. از این رو، به دنبال ترویج عقاید اقتصادی مکتبی بودند که عملکرد توجه به بازار آزاد و توجه به بخش خصوصی را مورد حمایت قرار دهد. در اینجا یادآوری این نکته ضروری است که قبل از این هم تلاش‌هایی برای اشاعه تفکرات اقتصادی غربیان در ایران صورت گرفته بود که مورد عنایت و پیگیری قرار نگرفت. در واقع، اولین متن اقتصادی که به فارسی ترجمه شده است، کتاب «ثروت ملل» سیسموند دو سیسموندی بود. علت انتخاب این کتاب برای ترجمه معلوم نیست (سیسموندی، ۱۳۸۶: ۱۲). این ترجمه که در سال ۱۳۰۰ توسط مسیو ریشارخان فرانسوی صورت گرفته و در آن بازار آزاد و سرمایه‌داری صنعتی به نقد کشیده شده است مورد بی‌توجهی قرار گرفت و حتی به طبع نرسید. در واقع، بی‌توجهی و فراموشی این کتاب

در مورد ملکم باید گفت او نمی‌توانست در علم اقتصاد تحصیل کرده باشد؛ هرچند ممکن است وی در جاهایی که موضوعات اقتصادی مورد بحث قرار می‌گرفتند؛ درس‌هایی فرا گرفته باشد. او می‌توانست معلومات خود را از مطالعه آثار کلاسیک علم اقتصاد مانند ثروت ملل آدام اسمیت و یا اصول اقتصاد سیاسی و مالیات دیوید ریکاردو، به عنوان یک فرد تحصیلکرده پژوهشگر که در اروپا زندگی می‌کرد، به دست آورد (dadkhan, 2010:14). واژه‌ای که هم عرض با سرمایه و پول در اکثر مقاله‌ها به چشم می‌خورد، واژه ثروت بود که در موارد مختلف در مورد فواید آن اظهار نظر شده است که برای مثال و به عنوان روح مملکت یاد شده است (حبیل‌المتین، تهران، س اول، ش ۲۴، ۲۱۷ ذی الحجه ۱۳۲۵ ه ق: ۱-۲). روزنامه حبیل‌المتین نیز در مقاله‌ای با عنوان «تجارت» به مواردی منشعب از دیدگاه‌های این مکتب اشاره می‌کند و می‌نویسد که ترقی تجارت و صناعت را دانشمندان ملل در موارد ذیل یافته‌اند: ۱- اصلاح اخلاق صناعتین؛ ۲- تدبیر در تنزل قیمت اشیا؛ ۳- ابداع مدارس صناعتی؛ ۴- قائم نمودن کارخانجات و ماشین‌هایی که تعلیم یافتگان بتوانند علوم خود را به عمل بیاورند؛ ۶- در هر کمپانی و شراکت و افتتاح کارخانجات تا اندازه‌ای شرکت دولت لازم است (اما نه دولت ایران که بدتر اخلاق ملت را فاسد می‌نماید)؛ ۷- اشتهاات تجارتي (روزنامه حبیل‌المتین، سال یازدهم، ش ۱، جمادی الثانی ۱۳۲۱: ۶).

در شماره دیگری روزنامه حبیل‌المتین می‌نویسد:

«راه آهن کدام دولت را پادشاه کشیده مال التجاره کدام ملت را دولت حمل کرده است» (روزنامه حبیل‌المتین، ش ۳۱: ۱۵).

تأکید بر محدود بودن نقش دولت در این نوشته‌ها واضح و روشن است که از مکتب کلاسیک برگرفته شده است. همین روزنامه در سلسله مقالاتی با عنوان

«دء سومین آن مریض» به شرح وظایف متقابل پادشاه (دولت) و مردم می‌پردازد و وظایف دولت را شامل موارد ذیل می‌داند: برقراری عدل، تنظیم امور زیربنایی چون تلاش در زراعت و آبادانی مملکت و اقدام به استخراج معادن، کشیدن خط راه آهن (روزنامه ثریا، سال دوم، ش ۳، رجب المرجب ۱۳۱۷، سال دوم، ش ۷ و ۷ سال ۱۳۱۷: ۱۲). روزنامه/ختر نیز در اشاره‌ای غیرمستقیم به آزادسازی بازار و کم‌کردن نقش دولت می‌نویسد:

«آنها کی یکجا جمع شده و برای راه انداختن کارهای سودمند کمپانی تشکیل داده یا از دولت امتیاز خواستند که اجازه نیافتند» (روزنامه/ختر، ش ۳۴، سال ۱۵، ذیحجه ۱۳۰۶: ۲۷۶).

روزنامه ناصری در خصوص ایجاد شرکت در ایران و عدم موفقیت آن می‌نویسد:

«چندین بار در امورات عمده اتفاق حاصل شده چون بنیان آن بر قانون و قاعده نبود پس از چندی شیرازه آن اتفاق از هم گسسته شده است» (روزنامه ناصری، ش ۱۰، ۱۳ صفر ۱۳۱۵: ۸).

در جای دیگر «اختلاف حساب» را از دلایل عدم موفقیت شرکت‌ها در ایران می‌داند (روزنامه ناصری، ش ۱۰، ۱۸ ربیع الاول ۱۳۱۵: ۵).

روزنامه حکمت در مقاله «پیرامون راه آهن» از راه آهن به عنوان عروق و شریان ثروت در دنیا نام می‌برد (روزنامه حکمت، سال دهم، ۱۳۲۰ ه ق، ش ۳۴: ۱۵).

روزنامه آزاد در مقاله‌ای با عنوان فواید راه آهن در ایران به فواید متعدد راه آهن از جمله ترویج و افزایش تجارت اشاره می‌کند (روزنامه آزاد، نمره سوم، ج ۲، ربیع الاخر سال ۱۳۱۷: ۶). روزنامه ثریا همچنین مقاله‌ای با عنوان «منافع تسویه راه‌ها» نوشته و در آن به مسأله اهمیت راه‌ها در تجارت می‌پردازد (روزنامه ثریا، سال

«چون علم ثروت ملل احکام طبیعیه منافع مادیه، هیئت اجتماعیه انسانها را یاد می‌دهد از اینرو از خواص و عوام هیچکس از تحصیل این علم بی‌نیاز نتوانند بود» (روزنامه /ختر، سال چهاردهم، ش ۱۶، ۳ محرم سال ۱۳۰۵: ۵).

سپس در مورد چگونگی پیدایش علم ثروت ملل می‌نویسد: در سال یکهزار و هفتصد و شش میلادی آدام اسمیت نامی از حکمای انگلیس کتابی در باب علم ثروت انتشار داده قواعد آن را تحدید و ایضاح کرده حدود معینی برای آن قرار داده و از آنرو شرف تأسیس این علم گران بر او تخصیص شد. بعد از آن ژان باتیست سائ نامی از اهالی فرانسه پاره مسائل را شرح و بسط داده قوانین طبیعیه متعلق بدانعلم گرامی را بپایه توضیح رسانیده از آنزمان تاکنون علم ثروت از دایره محدود بیرون نشده و هر روز مراتب تعلیم و انتشار آن افزود (روزنامه /ختر، سال چهاردهم، ش ۱۶، ۳ محرم سال ۱۳۰۵: ۵). نویسنده با بیان این نکات اعلام می‌دارد که به ترجمه یکی از کتب ثروت ملل دست زده و این ترجمه را در شماره‌های آتی در روزنامه انتشار خواهد داد (روزنامه /ختر، سال چهاردهم، ش ۱۶، ۳ محرم سال ۱۳۰۵: ۵). ترجمه مذکور پس از ترجمه کتاب اکونومی پلتیک (economy politic) سیسموندی، اولین ترجمه کتاب اقتصادی به زبان فارسی است. این ترجمه شامل بیست و نه فصل است. البته، در روزنامه /ختر در درج شماره فصل بیست و نه به اشتباه فصل سی و نه درج شده است و همچنین تمام نشدن مطلب فصل بیست و نه و درج جمله «باقی دارد» نشان می‌دهد که این ترجمه مطالب بیشتری را شامل می‌شده است که متأسفانه به طبع نرسید و علت آن نیز نامشخص است. این فصول شامل مطالب ذیل است: فصل اول در تشریح ثروت؛ فصل دوم در ماهیت صنعت و خطاهای فیزیوکرات‌ها؛ فصل سوم

پنجم، ش ۴۹، سال ۱۳۲۱ ه ق: ۱۰). این روزنامه در مقاله‌ای دیگر با عنوان «فواید مسلمه راه‌آهن» به اهمیت راه‌آهن و فواید حاصل از آن اشاره می‌کند (روزنامه ثریا، سال اول، ش ۴۳، ربیع الثانی ۱۳۱۷ ه ق: ۲). روزنامه ثریا با اشاره به اهمیت مالیات و تنظیم آن به اجباری کردن مالیات‌ها اشاره می‌کند (روزنامه ثریا، سال اول، ش ۶، ۱۳۱۶ ه ق: ۱۰). همچنین، روزنامه حبل‌المتین در خصوص مالیات نوشت:

امور مالیه دولت باید اصلاح شود از بیت المال مسلمین بیجا به احدی داده نشود و در اخذ مالیات حکم مساوات جاری آید. اساس رعیت‌داری و انتظام دوائر جهادی در شماره نفوس است. نخست باید سرشماری بشود اما در تحت انتظام که احدی در خارج نماند و باید مذهب و آیین و شغل و صنعت همگی معلوم و مشخص شود (حبل‌المتین، سال یازدهم، ش ۱۱، سال ۱۳۲۱: ۹).

ارائه مستقیم نظریات مکتب اقتصادی کلاسیک در روزنامه‌ها

در میان روزنامه‌های فارسی‌زبان این روزنامه /ختر است که برای اولین بار به طور مستقیم به بیان نظریات و ایده‌های مکتب اقتصادی کلاسیک می‌پردازد. در این روزنامه در سلسله مقالاتی به عنوان «مبادی علم ثروت ملل» که از شماره ۳ سال چهاردهم انتشار خود در سال ۱۳۰۵ هجری قمری به طور منظم در تمامی شماره‌ها تا شماره ۸ سال پانزدهم در ۱۳۰۶ ه ق به ترجمه یکی از کتب اقتصاد مکتب کلاسیک پرداخته شده است؛ ولی متأسفانه نویسنده آن مشخص نیست. نام کتابی که ترجمه شده است نیز نامشخص است. نویسنده در ابتدای مقاله در مورد علت نگارش مطالب مربوط به علم ثروت می‌نویسد:

تمام نوشته‌های خود اندیشه حمایت از بازار آزاد را اشاعه داده است. فروغی در نوشته‌های خود به این مطلب اشاره می‌کند که خود مشغول ترجمه یک کتاب در خصوص ثروت ملل است که در مدارس تدریس شود (روزنامه تربیت، ش ۳۵۹، سال هشتم صفر ۱۳۲۳). فروغی به وعده خود عمل کرده و اولین کتاب آکادمیک اقتصاد را با ترجمه‌ای از کتاب ثروت ملل پل بوگارد به انجام می‌رساند (فروغی، ۱۳۸۷: ۱). ذکاء الملک در خصوص لزوم توجه به علم اقتصاد می‌نویسد:

«از مطالعه کنندگان جلالت نشان درخواست می‌کنیم در این بیانات به نظر تأمل بنگرند و سرسری نگذرند؛ چه من عندی نیست و پیش خود خیال نبافته‌ایم؛ بلکه از مبانی صحیح علمی اقتباس نموده ایم و آن قواعد و اصول امروز مقبول دانشمندان علم فرنگ است؛ زیرا که علم ثروت حالا دانشی است مدون، مشروح و مبین که در مدارس عالییه باید بخوانند و چه در دولت باید بدانند» (روزنامه تربیت، سال هشتم، ش ۳۵۹، صفر ۱۳۲۳: ۲).

در جای دیگر مجدداً می‌نویسد:

«فن اکونومی پلتیک یا دانش ثروت می‌گوید: علم لازم است تا مردم حوائج خود را درک کنند. از آن پس راه رفع آن بتوانند علم خود را بکار اندازند و باعمل مقرون سازند؛ زیرا که از مقالات مسطوره معلوم شد و دانستیم که اگر مردم امین و متدین نباشد، هر قدر علم بحوائج خویش داشته باشند نمی‌توانند درصدد رفع آن برآیند و گمان ما این است که چون اهالی مملکت عالم و امین شوند، شرط سیم که امنیت باشد خود بالتبع حاصل می‌شود یعنی با وجود عالم و امین بودن رعیت دولت هم ناچار مقید به امنیت مملکت و عدالت خواهد شد» (روزنامه تربیت، سال هشتم، شماره سیصد و هفتاد، ۱۶ جمادی الاولی ۱۳۲۳: ۲).

در تقسیم صنایع، فصل چهارم بیان عوامل تولید ثروت؛ فصل پنجم بیان تأثیر آزادی رشد صنایع؛ فصل ششم در مورد موانع آزادی صنایع؛ فصل هفتم در تأثیر تقسیم کار در صنایع؛ فصل هشتم در فوائد سرمایه و صرفه جویی؛ فصل نه در خصوص سرمایه و انواع آن؛ فصل ده در مورد ماشین‌ها و منافع آن؛ فصل یازدهم در منافع حفرکانال‌ها و راه آهن به وسیله دولت یا شرکت‌ها و منافع شرکت‌ها؛ فصل دوازدهم در مورد منافع زمین؛ فصل سیزدهم در چگونگی اداره اراضی؛ فصل چهاردهم در بیان حق تملک؛ فصل پانزدهم در بیان امنیت عمومی و تأثیر آن در ثروت؛ فصل شانزدهم در بیان اهمیت قواعد مبادله؛ فصل هفدهم در مسکوکات و اثرش در اقتصاد؛ فصل هجدهم در مورد تفاوت قیمت و مظنه؛ فصل نوزدهم در اهمیت مبادله در ثروت؛ فصل بیستم در مورد سکه طلا و نقره؛ فصل بیست و یک در بیان فوائد یکسان سازی سکه‌ها؛ فصل بیست و دوم در تشریح واسطه‌های معامله؛ فصل بیست و سه در مورد مسکوکات و اوراق نقدی؛ فصل بیست و چهارم بیان اعتبار مالی؛ فصل بیست و پنجم صرافخانه و خزانه؛ فصل بیست و شش تشریح بانک‌های انگلیس و سایر مؤسسات اعتباری؛ فصل بیست و هفتم در بیان آزادی مبادلات؛ فصل بیست و هشت در بیان قواعد موازنه تجارت؛ فصل بیست و نه در مورد ثروت و حمایت صنایع داخلی (روزنامه نخبه/تخت‌ر، ش ۴، ۵، ۸، ۱۰، ۱۱، ۱۳، ۱۶، ۱۹، ۲۶، ۲۴، ۲۲، ۲۸، ۳۰، ۳۲، ۳۴، ۳۵، ۴۶، ۴۳، ۴۲، ۴۱، ۳۹، ۳۶، ۵۱، ۴۹ سال چهاردهم سال ۱۳۰۵ ه ق؛ ش ۳، ۸، ۶ سال پانزدهم سال ۱۳۰۶ ه ق). یکی از نخبگان ایرانی که در انتشار علم اقتصاد در ایران بسیار کوشا بود، ذکاء الملک فروغی بود. ایشان در روزنامه تربیت در سلسله مقالاتی با عنوان «تحقیق در ثروت ایران» به تشریح ایده‌ها و نظرات مکتب اقتصادی کلاسیک می‌پردازد. ایشان در

این چشم انداز اقتصاددانان کلاسیک در اروپا به ارائه نظریاتی پرداختند که موجب تکامل شیوه تولید سرمایه‌داری گشت. با عنایت به آشنایی برخی نخبگان ایرانی در دوره ناصری با مفاهیم اقتصادی اصولی همچون محدود ساختن نقش دولت در امور اقتصادی (اصل دست نامرئی دولت) شفاف سازی وظایف دولت، تئوری ارزش کار و تعیین کار، سرمایه و زمین به عنوان مهمترین عوامل تولید، اصل تخصص یا تقسیم کار، تئوری ارزش و توزیع ثروت، اصل تقسیم درآمد و توزیع مالیات به اندیشه اقتصادی جامعه ایرانی راه یافت و موجب تغییر نگرش ایرانیان به عوامل تولید و گذر از نگاه تک بعدی به زمین به عنوان تنها منبع تولید، گرایش به انباشت سرمایه و ایجاد بانک، یکسان سازی پول رایج و اهمیت تجارت و مبادلات در افزایش ثروت جامعه شد. با انتشار نوشته‌های ایشان تلاش‌هایی برای ایجاد شرکت‌های خصوصی و تنظیم دخالت دولت در اقتصاد و تنظیم مالیه در دوره ناصری صورت یافت. این اقدامات اولین نمود ظهور سرمایه‌داری در کشور است. در دوره مشروطیت این اندیشه‌ها به صورت منسجم‌تری در مجلس و برنامه‌های دولت‌های دوره مشروطه دنبال شد و تلاش برای تصویب قوانین در خصوص تنظیم بودجه در کشور، ایجاد بانک و حمایت از بخش خصوصی در همین راستا صورت گرفت.

نتیجه

در دوره قاجار با شکست ایران از روس و اعزام اولین محصلین ایرانی به اروپا و به دنبال آن آگاهی از دانش اروپا، ایرانیان بسیاری به فکر انتقال علوم جدید به ایران افتادند. این فرایند در دوران محمدشاه همچنان با اعزام محصلین و ترجمه برخی متون ادامه

ذکاء الملک در ادامه در مورد وسایل تولید ثروت می‌نویسد:

«وسایل تولید ثروت سه چیز است: زمین، سعی انسان، سرمایه» (روزنامه تربیت، سال هشتم، نمره ۳۶۵: ۱)

ذکاء الملک در جای دیگر در خصوص وضعیت اقتصاد و با تأکید بر اهمیت سرمایه در اقتصاد می‌نویسد:

«مملکت ما از حیث سرمایه چه حال دارد و در کدام رتبه و مقام است. به عقیده ما به اندک تأمل و تعقلی هویدا و آشکار می‌شود که ایران از حیث سرمایه چندان غنی و مستغنی نیست. عمده ضعف و نقصان ثروت اهالی سرزمین به واسطه اهمالی است که در کار فراهم کردن سرمایه نموده‌اند و مسلم است که سرمایه به خودی خود درست نمی‌شوند. انسان باید کار کند و زحمت بکشد و سرمایه را فراهم و مهیا نماید. فقط یک سرمایه خدادادی باشد؛ یعنی انسان بی‌وقت دارای آن می‌گردد و آن عقل و شعور است که باید به کار بندد و سرمایه را اختراع کند یا اقلا سرمایه را اختراع کند یا اقلا سرمایه اختراع شده را برای خود تحصیل نماید و ما عمده نقص و نقصانی که داریم، از بابت سرمایه‌های عمومی و سرمایه‌های ثابت بادوام است یعنی ماشین‌های مختلف و ابنیه زراعتی و صنعتی که کارخانه‌های متنوع باشد» (روزنامه تربیت، نمره ۳۶۵، سال هشتم: ۱).

مطالب نوشته شده توسط ذکاء الملک به طور کلی در تبیین و معرفی اصول اقتصاد کلاسیک به جامعه آن روز ایران بود. در اقتصاد سیاسی بحث در خصوص رابطه تولید و مصرف است. در واقع، بر این اساس به اقتصاد عنوان بخشی از علوم اجتماعی پرداخته می‌شود. اقتصاد سیاسی اساساً به دنبال ایجاد اصلاحات و ریشه‌یابی مشکلات اقتصادی است. با

است. این نوشته را در کل باید اولین ترجمه مستقیم یک نوشته مکتب اقتصادی کلاسیک به زبان فارسی دانست. در داخل ایران اما سال‌ها بعد ذکاءالملک فروغی در روزنامه تربیت در سال ۱۳۲۳ ه ق به این مکتب اشاره کرده و نظریات اقتصادی آن را تشریح می‌کند؛ بدین جهت نویسندگان روزنامه های دوره قاجار در معرفی مکتب کلاسیک و نظریات آن به جامعه ایرانی نقش مهمی را ایفا نموده‌اند.

منابع

الف) کتاب‌ها

- آدمیت، فریدون. (۱۳۵۱). *اندیشه ترقی و حکومت قانون-عصر سپهسالار*، تهران: خوارزمی.
- _____ (۱۳۵۴). *امیرکبیر و ایران*، تهران: خوارزمی، چاپ چهارم.
- _____ (۱۳۴۰). *فکر آزادی در نهضت مشروطیت ایران*، تهران: انتشارات سخن.
- آدمیت، فریدون و هما ناطق. (۱۳۵۶). *افکار اجتماعی و سیاسی و اقتصادی در آثار منتشر نشده دوران قاجار*، تهران: آگاه
- آوری، پیترو و دیگران. (۱۳۸۸). *تاریخ ایران کمبریج*، ج هفتم، قسمت دوم قاجاریه، ترجمه تیمور قادری، تهران: مهتاب.
- اسمیت، آدام. (۱۳۵۷). *ثروت ملل*، ترجمه سیروس ابراهیم‌زاده، تهران: انتشارت پیام.
- اکبری، محمد علی. (۱۳۸۴). *چالش‌های عصر مدرنیته در ایران عصر قاجار*، تهران: روزنامه ایران.
- اعتماد السلطنه، محمد حسن خان. (۱۳۶۹). *مرآت البلدان ناصری*، به کوشش عبدالحسین نوایی و میرمحدث، هاشم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

یافت. در دوره ناصری با تأسیس دارالفنون و دارالانطباع و دارالترجمه سرعت انتقال علوم جهش بیشتری یافت. نویسندگان این روزنامه‌ها نقش مهمی را در ترویج علوم جدید در جامعه ایرانی بر عهده داشتند. از میان علوم جدید که مورد توجه ایشان قرار گرفت، علم اقتصاد بود. دوره ناصری را باید دوره آشنایی ابتدایی با علم اقتصاد در ایران دانست و این مسأله را یادآور شد که آشنایی با علم اقتصاد در ایران، برگرفته از غرب و اندیشه‌های غربیان بوده است. با توجه به وضعیت نامناسب اقتصاد در ایران و ناتوانی دولت در رفع مشکلات آن، نخبگان روزنامه نگار آگاهانه به فکر جذب اندیشه‌های اقتصادی افتادند که در آن نقش دولت محدود و در عوض بخش خصوصی به صورت عامل جایگزین مطرح شده باشد. این مؤلفه‌ها در مکتب اقتصادی کلاسیک موجود بود؛ به همین جهت، نخبگان به اقتباس نظریات این مکتب پرداختند. تأثیرگذاری اندیشه‌های اقتصادی این مکتب را در نوشته‌ها، واژه‌های به کار برده شده و فحوای کلام این نویسندگان می‌توان مشاهده کرد. در اکثر این روزنامه‌ها چه در داخل و چه خارج از کشور، از جمله روزنامه *قانون*، *فرهنگ*، *حبل‌المتین*، *اختر*، *تیریا* و دیگر روزنامه‌ها به کرات به ایده‌هایی گرفته شده از این مکتب اشاره کرده‌اند. اصولی که از خلال نوشته‌های این نخبگان به جامعه ایرانی وارد شد، شامل اهمیت کار، سرمایه و ثروت به عنوان عوامل تولید و پیشرفت، محدود کردن نقش دولت به ایجاد امنیت و مسائل پیرامون آن، ایجاد بانک، راه آهن و شرکت خصوصو همچنین تنظیم امور مالیه هستند.

در دوره ناصری برای نخستین بار در تاریخ ایران روزنامه *اختر* در سال ۱۳۰۵ ه ق معرفی اندیشه های آدام اسمیت به تشریح دیدگاه‌های اقتصادی مکتب کلاسیک می‌پردازد. نویسنده این سلسله مقالات نامعلوم

محبوبی اردکانی، حسین. (۱۳۷۰). *تاریخ مؤسسات تمدنی جدید در ایران*، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

- ملکم خان، ناظم الدوله. (۱۳۸۶). *روزنامه قانون*، به کوشش هما ناطق، تهران: کویر.

- ملکم خان، ناظم الدوله. (۱۳۸۷). *نامه‌های میرزا ملکم خان ناظم الدوله*، به اهتمام علی اصغر حقدار، تهران: نشر چشمه.

ملکم خان. (۱۳۲۷). *مجموعه آثار ملکم خان*، کوشش محمد محیط طباطبایی، تهران: انتشارات علمی.

- ناطق، هما. (۱۳۶۸). *ایران در راه یابی فرهنگی ۱۸۴۱-۱۸۳۴*، پاریس: خاوران.

ب) مقاله‌ها

- پویان مهر، علی. (۱۳۹۰). «اعزام محصلین به اروپا در عهد احمدشاه قاجار» *پیام بهارستان*، سال ۴، ش ۱۳: ۸۴۷-۸۷۲.

- رضوانی، محمد اسماعیل. (۱۳۷۲). «تاریخ ورود جراید خارجی به ایران» *کتاب تاریخ معاصر*، ش اول، تهران: مؤسسه مطالعات پژوهش مطالعات فرهنگی، ۸۱-۹۶.

- سعیدیان، غلامحسین و دیگران. (۱۳۸۶). «بررسی پیدایی و رشد نظام نوین اداری در بستر اصلاحات عصر ناصری (از امیرکبیر تا پایان صدارت سپهسالار)» *مسکویه*، سال ۲، ش ۸: ۵۷-۹۰.

- مالجو، محمد. (۱۳۸۷). «به بهانه بازخوانی اثری اقتصادی از صدر تاریخ معاصر ایران» *کتابنامه علوم اجتماعی*، ش ۲۰، ۱۶ تا ۲۵.

ج) روزنامه‌ها

- *روزنامه آزاد*، نمره سوم، ج ۲، ربیع الاخر سال ۱۳۱۷، ۶.

- *روزنامه اختصر*، ش ۱۹، سال ۱۲۹۵، ۳، ۳۲، ۳۰، ۲۸، ۱۹، ۲۲، ۲۴، ۲۶، ۲۸، ۱۶، ۱۳، ۱۱، ۱۰، ۵، ۶، ۴، ۳، ۴۶، ۴۳، ۴۲، ۴۱، ۳۹، ۳۶، ۵، ۴۹، سال چهاردهم سال ۱۳۰۵، ه ق؛ ش ۳، ۶۸، سال ۱۳۰۶.

- اعتمادالسلطنه، محمد حسن خان. (۱۳۵۶). *روزنامه خاطرات*، با مقدمه و فهارس به کوشش عبدالحسین نوایی و میر هاشم محدث، تهران: امیرکبیر.

- امیری، جهاندار. (۱۳۸۳). *روشنفکری و سیاست*، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

- اولیویه. (۱۳۷۱). *سفرنامه اولیویه (تاریخ اجتماعی-اقتصادی ایران در دوران آغازین عصر قاجاریه)*، ترجمه محمد طاهر میرزا، مصحح غلامرضا ورهرام، تهران: اطلاعات.

- پولاک، ادوارد یاکوب. (۱۳۶۸). *سفرنامه پولاک، کیکاوس جهانداری*، تهران: خوارزمی.

- تفضلی، فریدون. (۱۳۸۷). *تاریخ عقاید اقتصادی*، تهران: نی

- حقدار، علی اصغر. (۱۳۸۹). *نامه‌های میرزا ملکم خان ناظم الدوله*، تهران: نشر چشمه.

- دوکوتز بوئه، موریس. (۱۳۶۵). *مسافرت به ایران*، ترجمه محمود هدایت، تهران: انتشارات جاویدان.

- ذاکر حسینی، عبدالکریم. (۱۳۷۰). *مطبوعات سیاسی ایران در عصر مشروطیت*، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

- رینگر، مونیکا. (۱۳۸۵). *آموزش، دین، گفت‌وگو، اصلاح فرهنگی در دوره قاجاریه*، تهران: ققنوس.

- سیسموندی، سن سیمون. (۱۳۸۶). *اکنونومی پلتیک: آداب مملکتداری*، ترجمه رضا ریشار و محمد حسن شیرازی، تهران: نشر نی.

- فروغی، محمد علی. (۱۳۸۷). *علم ثروت ملل؛ اولین کتاب علم اقتصاد در ایران*، تهران: نشر فرزاد.

- قدیری اصلی، باقر. (۱۳۷۰). *سیر اندیشه اقتصادی از افلاطون تا کینز*، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

- کوزر، لوئیس. (۱۳۷۶). *زندگی و اندیشه بزرگان جامعه شناسی*، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: انتشارات علمی.

- کرمانی، ناظم الاسلام. (۱۳۸۴). *تاریخ بیداری ایرانیان*، تهران: امیرکبیر.

- روزنامه تربیت، نمره ۳۶۵، سال هشتم؛ روزنامه تربیت، سال هشتم، نمره؛ سال هشتم، شماره سیصد و هفتاد، ۱۶ جمادی الاولی ۱۳۲۳؛ سال هشتم، شماره ۳۵۹، صفر ۱۳۲۳؛ سال هشتم، ش ۳۵۹، صفر ۱۳۲۳؛ ش ۳۵۹، سال هشتم صفر ۱۳۲۳.

- روزنامه ثریا، سال اول، ش ۴۳؛ سال اول، ش ۸
- روزنامه حبل المتین، سال یازدهم، ش ۱، جمادی الثانی ۱۳۲۱؛ حبل المتین، سال یازدهم، ش ۱۱، سال ۱۳۲۱
حبل المتین، تهران، س اول، ش ۲۴، ۲۱۷، ذی الحجه ۱۳۲۵ ه ق.

- روزنامه حکمت، سال دهم، ش ۱۵:۸۳۴
- روزنامه فرهنگ، ش ۷۶، سال دوم، ۶ محرم ۱۲۹۸.
- روزنامه قانون، نمره اول، نمره رجب ۱۳۰۷؛ سال ۱۸۹۸، شماره ۴۱

- روزنامه ناصری، شماره ۱۰، ۱۳، صفر ۱۳۱۵؛ شماره ۱۸، ۱۰ ربیع الاول ۱۳۱۵
- روزنامه وقایع اتفاقیه، ش ۷، جمعه ۱۷ جمادی الاولی ۱۲۶۷.

منابع لاتین

- Dadkhah k.m.(2010).*From global capital to state capitalism:the evolution of economic thought in iran.1875-1925.middle eastern studies.*.140-158
- Gobineau.a. (1983).Gobineau Oeuvres.jean caulmier.Dijon.tome 2.Galimard.